חשבון ארוך ומכאיב //

סיור בפארק קנדה שלא תקראו בשלטי קק"ל

حساب طويل وموجع //

جولة في متنزه كندا لن تقرأوه في لافتات الكيرن كييمت

تصوير // ريان رودريك بايلر
كتب // إيتان برونشتاين أبريسيو

צילם // ריאן רודריק ביילר
כתב // איתן ברונשטיין אפריסיו

הכפרים עמואס, יאלו ובית נובא נכבשו על ידי צבא ישראל במלחמה ב-1967 ונהרסו על ידו מייד לאחר כיבושם. היישוב מבוא חורון הוקם על חורבות בית נובא. על חורבות יאלו ועמואס – וכן על חורבות הכפר דיר איוב שרוקן סמוך למלחמת 1948 – הקימה הקרן הקיימת לישראל (קק"ל) את אחד הפארקים הידועים שלה, "פארק קנדה". מדיניות קק"ל שלא לאזכר את הכפרים הפלסטיניים הנמצאים בשטחים שלהם היא אחראית אותגרה על ידי עמותת זוכרות, אשר פנתה לעתור לבג"צ וכך אילצה את הארגון להציב שלטים המציינים את הכפרים הפלסטיניים שעל שטחם הוקם הפארק. הרעיון הראשוני של זוכרות להציב שלטים המציינים את הכפרים שישראל הרסה בנכבה ובנכסה, שהפך בהמשך לפרויקט מרכזי של העמותה, נולד במוחו של כותב סיור זה כאן, בפארק קנדה, לנוכח השלטים החסרים של קק"ל.

עמואס عمواس

מספר תושבים בשנת 1967 // כ-2,000	عدد السكان في العام ١٩٦٧// 2,000
מספר בתים בשנת 1931 // 224	عدد البيوت في العام ١٩٣١ // 224
מקורות פרנסה עיקריים עד 1948 // חקלאות	المصادر المعيشية الأساسية حتى ١٩٦٧ // الزراعة
בתי ספר // שני בתי ספר יסודיים, אחד לבנים ואחד לבנות (נהרסו)	مدارس في الحي // مدرستان ابتدائيتان، واحدة للبنين وثانية للبنات (هُدمتا")
אתרי דת // מבנה אבן לכבוד המצביא המוסלמי אבו עבידה אבן אלג'ראח, ומבנה נוסף לכבוד מעאד' אבן ג'בל – שניהם על פי המסורת מחבריו של הנביא מוחמד.	مواقع دينية // مبنى من الحجر تكريما للقائد العسكري المسلم أبو عبيدة ابن الجراح، ومبنى آخر على شرف معاذ ابن جبل. كلاهما وفق الرواية من الصحابة.
תאריך כיבוש // ה-7 ביוני 1967	تاريخ الاحتلال // ٧ حزيران ١٩٦٧
היכן נמצאים הפליטים // אלבירה, רמאללה, עמאן	أين يتواجد اللاجئون اليوم// البيرة، رام الله وعمان

יישובים יהודיים על אדמות הכפר // אין. פארק קנדה הוקם על אדמת הכפר.	مستوطنات يهودية على أنقاض القرية // لا يوجد، بارك كندا أقيم على أراضي القرية.
יישובים פלסטיניים קרובים // לטרון (נהרס: פונה קצת לפני 1948), סלבית, דיר איוב, יאלו (נהרס: נכבש ב-1967), אלקבאב, בית נובא (נהרס: נכבש ב-1967)	مستوطنات يهودية في الجوار// اللطرون (هُدم وأخلي قبل العام ١٩٤٨)، سلبيت، دير أيوب، يالو (هُدم: احتُلّ في ١٩٦٧)، القباب، بيت نوبا (هُدم: احتُل في ١٩٦٧)

יישובים פלסטיניים קרובים // לטרון (נהרס: פונה קצת לפני 1948), סלבית, דיר איוב, עמואס (נהרס: נכבש ב-1967), אלקבאב, בית נובא (נהרס: נכבש ב-1967)	مستوطنات يهودية في الجوار// اللطرون (هُدم وأخلي قبل العام ١٩٤٨)، سلبيت، دير أيوب، يالو (هُدم: احتُلّ في ١٩٦٧)، القباب، بيت نوبا (هُدم: احتُل في ١٩٦٧)

قرى عمواس ويالو وبين نوبا احتُلت بأيدي الجيش الإسرائيلي في حرب العام ١٩٦٧ وهُدمت فورا، بٌعيد احتلالها. مستوطنة مبو حورون أقيمت على أنقاض بين نوبا. على أنقاض يالو وعمواس ـ وكذلك على أنقاض قرية دير أيوب التي تم إخلاؤها عشية حرب ١٩٤٨ ـ أقامت هكيرن هكييمت ليسرائيل («ككال» الصندوق القومي اليهودي) أحد متنزهاتها المعروفة ـ «بارك كندا». لقد فرضت جمعية زوخروت تحديا على سياسة «ككال» القاضية بعدم ذكر القرى الفلسطينية الموجودة في الأراضي الواقعة تحت إشرافها بالتوجه إلى المحكمة العليا بالتماس الأمر الذي اضطرها إلى تثبيت لافتات تشير إلى القرى التي هدمتها إسرائيل في النكبة والنكسة ـ حرب حزيران ـ وهو ما تحول فيما بعد إلى مشروع أساسي لجمعية زوخروت، وقد ولدت فكرته لدى كاتب هذه السطور هنا، في بارك كندا حيال غياب لافتات «ككال».

יאלו يالو

מספר תושבים בשנת // 1967 כ–1,700	عدد السكان في العام ١٩٦٧ // 1,700
מספר בתים בשנת 1931 // 245	عدد البيوت في ١٩٣١ // 245
מקורות פרנסה עיקריים עד 1967 // חקלאות	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٦٧ // الزراعة
בתי ספר // שני בתי ספר יסודיים, אחד לבנים ואחד לבנות (נהרסו)	مدارس // مدرستان، واحدة للبنين واخرى للبنات (هُدمتا)
אתרי דת // מסגד	مواقع دينية // مسجد
תאריך כיבוש // ה–7 ביוני 1967	تاريخ الاحتلال // ٧ حزيران ١٩٦٧
היכן נמצאים הפליטים // אל בירה, רמאללה, עמאן	أين يتواجد اللاجئون اليوم // البيرة، رام الله وعمان
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // אין. פארק קנדה הוקם על אדמת הכפר.	مستوطنات يهودية على أنقاض القرية // لا يوجد، بارك كندا أقيم على أراضي القرية.

בית נובא بيت نوبا

מספר תושבים בשנת 1948 // 1,400	عدد السكان في العام ١٩٦٧// 1,400
מספר בתים בשנת 1931 // 226	عدد البيوت في ١٩٣١ // 226
מקורות פרנסה עיקריים עד 1967 // חקלאות	مصادر المعيشة الأساسية حتى ١٩٦٧ // الزراعة
בתי ספר // שני בתי ספר יסודיים, אחד לבנים ואחד לבנות (נהרסו)	مدارس // مدرستان، واحدة للبنين واخرى للبنات (هُدمتا)
תאריך כיבוש // ה–7 ביוני 1967	تاريخ الاحتلال // ٧ حزيران ١٩٦٧
היכן נמצאים הפליטים // אלבירה, רמאללה, עמאן	أين يتواجد اللاجئون اليوم // البيرة، رام الله وعمان
יישובים יהודיים על אדמות הכפר // מבוא חורון	مستوطنات يهودية على أراضي القرية // "مبو حورون"
שכונות פלסטיניות קרובות קיימות // לטרון (נהרס: פונה קצת לפני 1948), סלבית, דיר איוב, עמואס (נהרס: נכבש ב–1967), אלקבאב, יאלו (נהרס: נכבש ב–1967), בית ליקיא	بلدات فلسطينية في الجوار// اللطرون (هُدمت: أخليَت عشية ١٩٤٨)، سلبيت ودير أيوب، عمواس (هُدمت: احتُلت في ١٩٦٧)، القُباب، يالو (هُدمت: احتُلت في ١٩٦٧)، بيت لقيا

עמואס عمواس

יאלו يالو

בית נובא بيت نوبا

פארק קנדה متنزه كندا

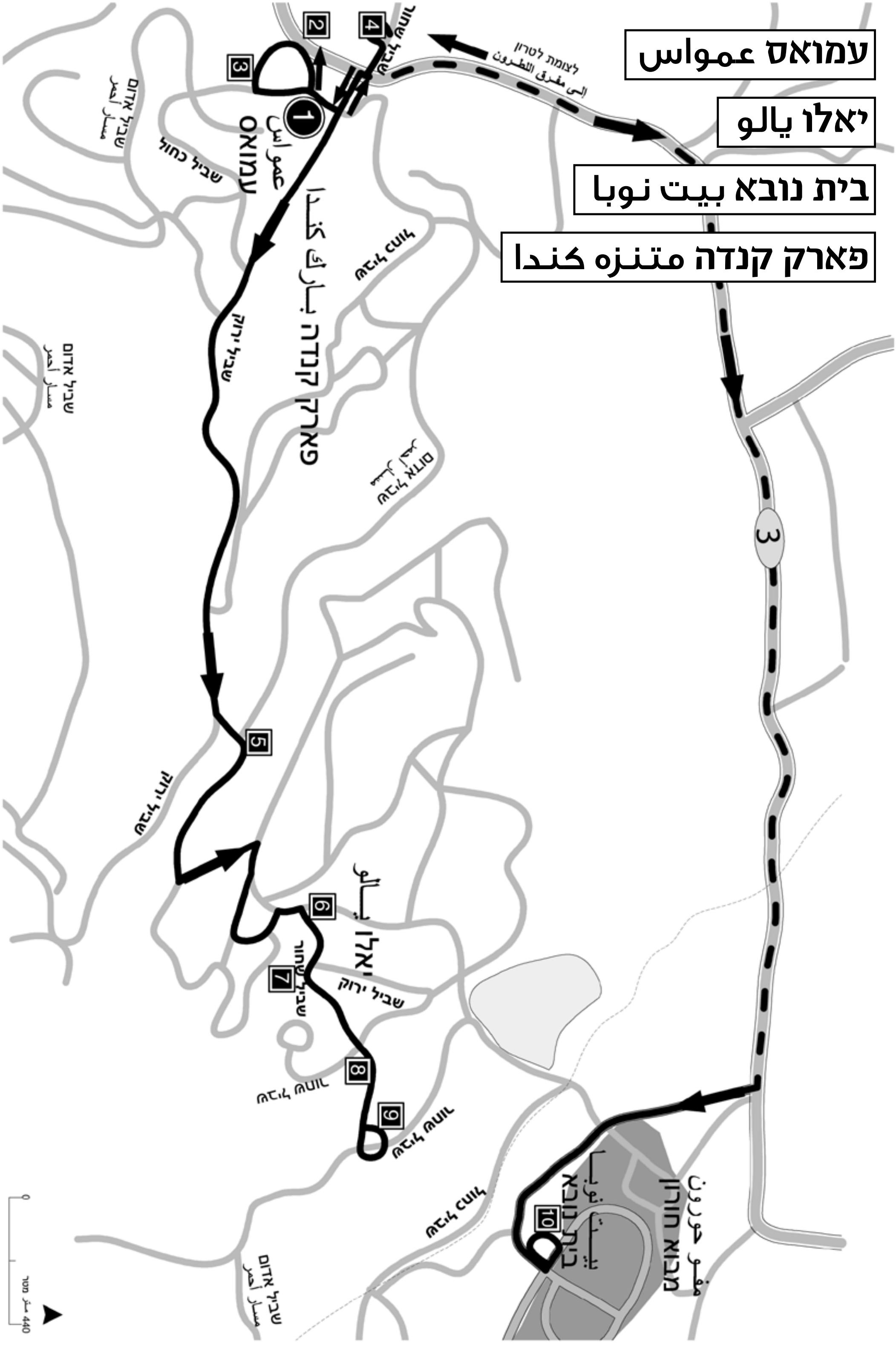

פרטי המסלול
تفاصيل المسار

סוג מסלול // משולב – ברכב וברגל	نوع المسار // مدمج . سيرا أو بالسيارة
נקודת מוצא // הכניסה לפארק קנדה, על כביש מספר 3	نقطة الانطلاق // مدخل بارك كندا، على شارع رقم٣
נקודת סיום // היישוב מבוא חורון	نقطة النهاية // مستوطنة مبو حورون

הגעה ברכב // מגיעים לצומת לטרון ופונים מזרחה בכביש מספר 3. כעבור כשלוש מאות מטר מגיעים לכניסה ימינה ל"פארק קנדה איילון".	الوصول بالسيارة // الوصول بالسيارة: نصل مفرق اللطرون ونتجه شرقا في شارع ٣. بعد حوالي ٣٠٠ متر نصل إلى مدخل من جهة اليمين إلى "بارك كندا أيالون".
אורך המסלול // כ-10 קילומטרים	طول المسار // حوالي عشرة كم
משך המסלול // שעתיים-שלוש	مدة المسار // ساعتان إلى ثلاث
דרגת קושי // ההליכה קלה. חלק מהדרך ברכב לא קלה לרכב פרטי נמוך.	مدة المسار // السير سهلا. جزء من الطريق بالسيارة ليس سهلا للسيارة الخصوصية الواطئة.
מקום למלא בו מים // ברזיות שונות בפארק קנדה	مكان للتزوّد بالماء // حنفيات مختلفة في بارك كندا
עונה ממומלצת // סתיו, חורף, אביב. באביב המון פרחים בשטח. בחורף גשום, מבני המים מלאים.	موسم مفضل // الخريف، الشتاء، الربيع. في الربيع الكثير من الأزهار. في الشتاء تكون مجمعات المياه مليئة.

لا حاجة لأن تكون مؤرّخا أو عالم آثار لتعرف أن القَبب هي في الأصل أسلوب بناء عربي وليس روماني.

עמואס

צומת לטרון, שממנה מתחיל הסיור, נמצאת מעבר לקו הירוק. אין שום שלט שמורה על כך, אבל למעשה כל שטח "פארק קנדה" נמצא מחוץ לגבול הבינלאומי המוכר של מדינת ישראל. "פארק קנדה איילון" ידוע בשם פארק קנדה – המדינה אשר ממנה הגיעו בשנות השבעים רוב מיליוני הדולרים להקמתו. השם איילון נוסף בהמשך, אולי כדי לטשטש את מעורבותה של המדינה הצפון־אמריקאית בהשקעות כספים מעבר לקו הירוק, על חורבות הכפרים הפלסטינים עמואס ויאלו. ישראל גירשה את תושבי כפרים אלה, כמו גם את תושביו של בית נובא, במלחמת 1967, וימים ספורים אחרי המלחמה פיצצו חיילי צה"ל את בתי הכפרים. כמה בולדוזרים צהובים השלימו את המלאכה.

عمواس

مفرق اللطرون، حيث يبدأ المسار من هناك، موجود عبر الخط الأخضر. ليس هناك أي لافتة تدلّ على ذلك، لكن عمليا كل مساحة «بارك كندا» موجود خارج الحدود الدولية المعترف بها لدولة إسرائيل. «بارك كندا أيالون» معروف باسم بارك كندا - الدولة التي وصلت منها في السبعينيات ملايين الدولارات لإقامته. أسم «أيالون» أضيف لاحقا، ربما لتمويه ضلوع هذه الدولة الشمال أمريكية في استثمار أموال شرقي الخط الخضر على أنقاض القرى الفلسطينية عمواس ويالو. رحّلت إسرائيل سكان هذه القرى وكذلك سكان قرية بيت نوبا في حرب ١٩٦٧، وبعيْد الحرب بأيام قليلة فجر جنود الجيش الإسرائيلي بيوت القرى. وعدد من البولدوزرات الصفراء اللون أكملت المهمة.

בכניסה ימינה לפארק עוברים את השלט ומחסום פתוח תמידית, ומייד פונים שוב ימינה בצומת הראשון. שלט עץ קטן, שקק"ל הציבה רבים כמותו בפארק, מכנה את הדרך הזו "דרך גבעת המצפור". ממשיכים כמאה מטר, שם חונים ליד שלט עץ המורה מורה "בית מרחץ". השלט עומד מימין לדרך ומוצב בתוך גדר אבן בנויה. מצדה השני של הדרך עומד שלט קטנטן המורה בחץ ימינה לכיוון "בית מרחץ רומי". נלך אפוא לכיוון בית המרחץ הרומי, תוך שימת לב לשרידי הבתים של הכפר עמואס הפזורים בשטח: אבנים שהיו שייכות לקירות בתים, ברזלים עקומים, ואפילו קורת מתכת שתמכה בתקרת בית. כאן, במה שהיה מרכז הכפר הפלסטיני עד 1967, נטועים כיום ברושים ואורנים ירוקי עד. 1

على يمين المدخل إلى البارك نتجاوز لافتة وحاجزا مفتوحا على الدوام، وفور ذلك نتّجه إلى اليمين في المفترق الأول. لافتة خشبية صغيرة، ثبتت «ككال» الكثير منها في البارك، تسمي الطريق «طريق تلة المرصد». نواصل السير مئة متر، هناك نركن السيارة بجانب لافتة خشبية تدلّ على «حمام». اللافتة على يمين الطريق ومثبتة في جدار من الحجارة المبنية. من الجهة المقابلة للشارع هناك لافتة صغيرة تدلّ بسهم إلى اليمين على «حمام روماني». نسير باتجاه الحمام الروماني مع الانتباه إلى أنقاض بيوت قرية عمواس المنتشرة في المكان: حجارة كانت مبنية منها جدران البيوت، قطع من الحديد المعوج، وجسر من الحديد سند أحد السقوف. هنا، فيما كان مركز القرية الفلسطينية حتى ١٩٦٧، تنتصب اليوم أشجار السرو والصنوبر دائمة الخُضرة. 1

לא צריך להיות היסטוריון או ארכיאולוג כדי לדעת שהכיפות הללו מקורן בסגנון בנייה ערבי ולא רומי.

כעבור כ-150 מטר מגיעים למבנה אבן גדול שבראשו שלוש כיפות, אשר ב-2011 חפירה ארכיאולוגית לעומק שני מטר מקיפה אותו משלושה צדדים. החפירה הזו חושפת את התשתית של בית מרחץ רומי שפעל במבנה זה במאה השנייה לספירה. בית המרחץ נהנה ממים חמים טבעיים, שהפסיקו לזרום באיזור לפני כ-500 שנה, עת אירעה רעידת אדמה חזקה ובעקבותיה נחסם מקור המים. המונח "המעיינות החמים" הוא גם משמעות השם עמואס. גדר פרוצה מקיפה את המבנה. יש לשער שהיא מבקשת להגן על המזדמנים למקום לבל ימעדו ויפלו לחפירה. לאחר תיעוד הממצאים, החפירה תכוסה וכך יוסתר עברו הרומי של המבנה. שלוש הכיפות על גגו ייוותרו אז כעדויות העיקריות על עברו. לא צריך להיות היסטוריון או ארכיאולוג כדי לדעת שהכיפות הללו מקורן בסגנון בנייה ערבי ולא רומי. כשישראל כבשה את האיזור ב-1967 כבר עמד שם המבנה, אשר נבנה לכבוד אבו עבידה אבן אלג'ראח, "נאמן האומה המוסלמית" ומחבריו הקרובים של מחמד, לפי המסורת.

بعد حوالي ١٥٠ مترا نصل إلى مبنى كبير من الحجر في سطحه ثلاث قبب، وحوله حفريات اثرية من العام ٢٠١١ بعمق مترين تُحيطه من ثلاث جهات. تكشف هذه الحفريات أساس حمام روماني كان في الموقع في القرن الثاني للميلاد. ووجدت في المكان مياه ساخنة طبيعية توقفت عن الجريان هناك قبل حوالي ٥٠٠ عام عندما حصلت هزة أرضية قوية انسدّت بعدها مصادرن المياه. مصطلح «الينابيع الساخنة» هو معنى الأسم عمواس. يُحيط المبنى سياج مفتوح. والانطباع أنه هناك لحماية الزائرين لئلا يسقطوا في الحُفر. من المتوقع أن يتم ردم الحفريات وهكذا يتم تغطية الماضي الروماني للمبنى. القبب الثلاث عندها ستبقى شاهدا أساسيا على ماضيه. لا حاجة لأن تكون مؤرّخا أو عالم آثار لتعرف أن القَبب هي في الأصل أسلوب بناء عربي وليس روماني. وعندما احتلت إسرائيل المكان فقد كان المبنى هناك مع قببه وقد بُني على شرف أبو عبيدة بن الجراح «أمين الأمة الإسلامية» ومن الصحابة المقربين من النبي محمد، وفق الرواية.

כשישראל כבשה את האיזור ב–1967 כבר עמד שם המבנה, אשר נבנה לכבוד אבו עבידה אבן אלג'ראח, "נאמן האומה המוסלמית" ומחבריו הקרובים של מחמד, לפי המסורת.

בתצלום משנת 1958 ניתן לראות את המבנה, וכן את עץ השקד שלידו. מאוחר יותר, אחרי הקמת הפארק על ידי קק"ל, בוצעה החפירה הארכיאולוגית ונחשף בית המרחץ. מאז מתייחס השילוט של קק"ל למבנה כאל בית מרחץ רומי בלבד ומתעלם מעברו הערבי.

2 בין המבנה לבין כביש מס' 3 נמצא בית הקברות של הכפר עמואס. בפתח בית הקברות ניצב שלט מתכת חום שהציבו קק"ל והמנהל האזרחי, והוא מתייחס גם לכפרים הפלסטיניים שהיו באיזור עד 1967. שלט זה הוצב כאן רק לאחר מאבק משפטי שכלל עתירה לבג"צ שהגישה עמותת זוכרות, בו דרשה לאזכר את היישובים שהוחרבו בשטח הפארק. השלט הושחת מספר שבועות לאחר שהוצב לראשונה במאי 2006, והוצב שנית, לאחר דרישת זוכרות, באפריל 2010. מטיילים בתקופות מאוחרות יותר לא יזכו בהכרח לראות את השלט, שכן יתכן שיושחת שוב.

في الصورة من العام ١٩٥٨ يُمكن أن نرى المبنى وكذلك شجرة اللوز بجواره. في وقت لاحق بعد أن أقامت «ألكيرن كييمت»، أجريت الحفريات الأثرية والعثور على مبنى الحمام. منذ ذلك الحين تتعامل اللافتة التي وضعتها «الكيرن كييمت» مع المبنى على أنه حمام روماني فقط وتتجاهل ماضيه العربي.

بين المبنى وبين شارع ٣ تقوم مقبرة قرية عمواس (نقطة ٣ في الخارطة). في مدخل المقبرة لافتة معدنية بنية ثبتها هناك «الكيرن كييمت» والإدارة المدنية يشير إلى القرى الفلسطينية التي كانت في المنطقة قبل العام ١٩٦٧. وقد ثُبّتت هذه اللافتة في المكان بعد نضال قضائي شمل التماسا للمحكمة العليا قدمته جمعية «زوخروت» طالبت فيه ذكر البلدات التي هُدمت في حدود المنتزه. وكان تم تخريب اللافتة بعد تثبيتها في أيار ٢٠٠٦ وتم تثبيته من جديد بناء على طلب من «زوخروت» في نيسان ٢٠١٠. زائرو الموقع في حقب متأخرة أكثر قد لا يحظون برؤية اللافتة لأنه من الممكن أن يتم تخريبه مرة ثانية. 2

בית המרחץ, ועליו מבנה אשר בנו תושבי עמואס שמו של אבו עבידה אבן אלג'ראח //
الحمام وفوقه مبنى أقامه سكان عمواس على أسم عبيدة بن الجراح

בית המרחץ היה חלק מיישוב רומי בשם אמאוס, שהמשיך להתקיים גם בתקופה הביזנטית תחת השם עמואס. הערבים המוסלמים כבשו מידי הביזנטים את היישוב בתקופת הח'ליף הראשון אבו בכר ב-633-632 לספירה. את הכיבוש הוביל המצביא עמרו בן אלעאס, אחרי שהשתלט על העיר אללד (כיום לוד) ועל היישוב יבנא (כיום יבנה). בתקופה זו ירשה עמואס את קיסריה כעיר הבירה. מחלת דבר שפשתה במקום גבתה אלפי קורבנות מהחיילים המוסלמים שחנו בעמואס, ועם השנים היישוב נחרב. הכפר עמואס נבנה בתקופה הממלוכית על חורבות היישוב הרומי אמאוס, והיישוב בו המשיך לאורך השנים עד המאה העשרים.

كان الحمام جزءا من مدينة رومانية باسم أماوس حافظت على وجودها في الفترة البيزنطية أيضا تحت الأسم عمواس. وقد احتلها العرب المسلمون من البيزنطيين في فترة الخليفة الأول أبو بكر في العام ٦٣٢-٦٣٣ للميلاد. وذلك بقيادة القائد عمر بن العاص بعد أن سيطر على مدينة اللد وعلى بلدة يبنه. في تلك الفترة ورثت عمواس عن قيسارية ماكنتها كعاصمة. وباء الطاعون الذي انتشر في المنطقة حصد آلاف الضحايا من الجنود المسلمين الذين توقفوا في عمواس. وقد بُنيت قرية عمواس في العصر المملوكي على خرائب البلدة الرومانية أماوس، واستمر السكن فيها حتى القرن العشرين.

وعندما احتلت إسرائيل المكان فقد كان المبنى هناك مع قببه وقد بُني على شرف أبو عبيدة بن الجراح «أمين الأمة الإسلامية» ومن الصحابة المقربين من النبي محمد، وفق الرواية.

תושבי עמואס גידלו דגנים, קטניות, עצי זית, תאנים, שקדים, ענבים ושיחי צבר. בתוך הכפר ומסביבו היו מעיינות שסיפקו מים לתושבים. המפורסם ביניהם הוא באר "אלחלוה" שנמצא עד היום ליד מנזר לטרון. בשנת 1922 גרו בעמואס 824 תושבים, ובשנת 1931 הכפר מנה 1,021 נפשות שגרו ב-224 בתים. בשנת 1945 חיו בו כ-1,450, תושבים ובמפקד שנערך ב-19 בנובמבר 1961 נמנו בכפר 1,955 איש ואישה. רוב תושבי עמואס הם בני משפחת אבו ע'וש, השייכים לאותה משפחה ששוכנת בכפר אלענב-אבו ע'וש, הממוקם כ-15 קילומטר מעמואס לכיוון ירושלים ומאוכלס עד היום.

בעמואס היו שני מסגדים ובית ספר יסודי לבנים שהוקם בשנת 1919. ב-1949 נבנה בו גם בית ספר לבנות. בשטח עמואס ניתן למצוא גם כנסייה הרוסה ותבניות פסיפס מהתקופה הרומית. בשנת 1948 היו בבעלות תושבי הכפר הפלסטיני עמואס יותר מ-36 אלף דונם. רובם נכבשו אותה שנה על ידי ישראל, ובידיהם נותרו רק כ-5,000 דונם עד כיבוש מרכז הכפר ב-1967.

سكان عمواس زرعوا الحبوب والقطنيات وأشجار الزيتون والتين واللوز والعنب والصبّار. كانت في القرية وحولها عيون ماء زودتها باحتياجاتها. وأشهر الينابيع ما سمي «بير الحلوة» الموجود حتى الآن بجوار دير اللطرون. سكن عمواس العام ١٩٢٢ ٨٢٤ نسمة وفي العام ١٩٣١ كان فيها نحو ١٠٢١ نسمة عاشوا في ٢٢٤ بيتا. في العام ١٩٤٤٥عاش فيها نحو ١٤٥٠ نسمة. وفي الإحصاء الذي أُجري في ١٩ تشرين الثاني من العام ١٩٦١ كان عدد السكان ١٩٥٥ نسمة.

غالبية سكان عمواس هم من حمولة أبو غوش وهي الحمولة نفسها التي تسكن في قرية أبو غوش القائمة نحة ١٥ كم من عمواس باتجاه القدس. كان في عمواس مسجدان ومدرسة ابتدائية للبنين أقيمت في العام ١٩١٩. وفي العام ١٩٤٩ بُنيت فيها مدرسة للبنات أيضا. يُمكن أن نجد في محيط عمواس كنيسة مهدومة ورسوم من الفسيفساء من العهد الروماني. كان في ملكية سكان عمواس في العام ١٩٤٨ أكثر من ٣٦ ألف دونم. احتلت إسرائيل معظمها في العام نفسه بحيث بقي لديهم نحو ٥ آلاف دونم حتى احتلالها في العام ١٩٦٧.

לצורך בניית קירות אלה עשו אנשי קק"ל שימוש באבני שני בתים של עמואס, שחלק מהם עמדו ממש במקום בו נמצאים הקירות עם שמות התורמים.

מבית הקברות של עמואס חוזרים ל"דרך גבעת המצפור" בנתיב קצת שונה, שלא כולו דרך ברורה וסלולה. הולכים על שביל בכיוון מזרח, כשכביש מס' 3 מאחורינו, ועוברים בין צמחי קנה ומשוכות צבר וגם בין עצי פרי כמו תאנה ורימון – עצים שנטעו התושבים הפלסטינים ושעדיין עומדים בכפר כיום. מימין לדרך ניתן להבחין לפחות בחורבות בית אחד מבתי הכפר. אחרי כ-150 מטר פוגשים שרידי מספר בתים, שחלק מקירותיהם עדיין עומדים. 3

ביומן שכתב הנזיר גי ח'ורי, שחי במנזר לטרון ב-1967, יש עדות על הימצאותן של גופות מתחת להריסות הבתים, בעת חפירה שערך שם כשלושה שבועות לאחר הרס הכפר. כך כתב הנזיר:

למרות הצחנה שעלתה מהקרקע, לא יכולתם לראות את הנזיר ז'אן סותם את אפו. יותר מכך, הוא לא הפגין ולו גם תחושה קלה ביותר של אי־נוחות, ואילו האחרים שהיו לצדו לא הפסיקו להתלונן ולרטון. ככל שהתקרבנו אל הגופות התגברה הצחנה. היה עלינו להסיר מזרונים ושמיכות ולהעביר אותם לדאוד. הם היו

نعود من مقبرة عمواس إلى «طريق تلة المرصد» في مسار مختلف قليلا غير واضح أو مفتوح. نسير في الممر باتجاه الشرق بحيث يكون شارع ٣ من ورائنا، ونمرّ عبر القصب والصبار وأشجار مثمرة مثل العنب والرمان . وهي أشجار زرعها سكان القرية الفلسطينيون ولا تزال هناك. يُمكننا أن نرى يمين الطريق خرائب بيت واحد على الأقل من بيوت القرية. بعد ١٥٠ مترا نصادف آثار عدد من البيوت التي لا تزال جدرانها واقفة. 3

في المذكرات التي كتبها الراهب جان خوري الذي عاش في دير اللطرون في العام ١٩٦٧ شهادات على وجود جثث تحت أنقاض البيوت، وذلك في حفريات أجراها هناك بعد ثلاثة أسابيع من هدم القرية. وقد كتب الراهب:

«رغم الرائحة الكريهة التي انبعثت من التراب، لم تتمكنوا من رؤية الراهب جان يسدّ أنفه. بل أكثر من ذلك، فهو لم يبدِ ولو أبسط إشارة على عدم ارتياحه، بينما الآخرون من حوله واصلوا التذمر والشكوى. وكلما اقتربنا من الجثث زادت رائحة الموت. كان علينا أن ننزع الفراش والبطانيات وتسليمها إلى داود. وقد كانت مطوية وموصولة بعامود.

لغرض بناء هذه الجدران استعملك «الكيرن كييمت» حجارة بيتين من بيوت عمواس التي كانت في الموقع الذي أقيمت فيه الجدران مع أسماء المتبرعين.

מגולגלים ומחוברים למוט. בשעה 11:00 כמעט הגענו לגופות, כשג'יפ צבאי עצר על הכביש. חייל הגיע ואמר שהקצינים אינם מסכימים שנמשיך לחפור כי אנחנו בתוך שטח סגור.

في الساعة ١١:٠٠ تقريبا وصلنا إلى الجثث عندما توقفت سيارة جيب عسكرية على الشارع. تقدم منّا جندي وقال أن الضباط المسؤولين لا يوافقون على مواصلة الحفر في المكان لأنها منطقة عسكرية».

4 חוזרים ל"דרך גבעת המצפור", ומשם חזרה לכניסה לפארק, במפגש עם כביש מס' 3. חוצים אותו מערבה, וכעבור חמישים מטר מצד שמאל מגיעים למתחם של קירות שנבנו על ידי קק"ל ועליהם אלפי שמות תורמים לארגון. לצורך בניית קירות אלה עשו אנשי קק"ל שימוש באבני שני בתים של עמואס, שחלק מהם עמדו ממש במקום בו נמצאים הקירות עם שמות התורמים. בין שמות התורמים ניתן לאתר גם ידועי שם, כמו לוחם זכויות האדם מרטין לותר קינג והזמר האמריקאי פול רובסון.

4 نعود إلى «طريق تلة المرصد»، ومن هناك نعود إلى مدخل البارك في الملتقى مع شارع ٣. نقطعه باتجاه الغرب وبعد خمسين مترا نصل إلى موقع من الجدران التي بنتها «الكيرن كييمت» وعليها أسماء آلاف أسماء المتبرعين لها. لغرض بناء هذه الجدران استعملك «الكيرن كييمت» حجارة بيوت عمواس التي كانت في الموقع الذي أقيمت فيه الجدران مع أسماء المتبرعين. يُمكننا أن نجد بين الأسماء شخصيات مشهورة مثل المدافع عن حقوق الإنسان مارتن لوثر كينغ والمغني الأمريكي بول روبنسون.

יאלו

ממתחם זה שבים וחוצים את כביש מספר 3 לכיוון מזרח, וממשיכים מזרחה על "דרך איילון". כעבור כשלושה קילומטרים על דרך אספלט, המתחלפת בדרך כורכר, מגיעים לפיצול דרכים. שלט עץ מראה שהנתיב הימני מוביל ל"שער הגיא" והשמאלי ל"דרך התמר, 3.5 ק"מ". בוחרים בנתיב השמאלי.
5 כעבור כמאה מטר, משמאל, יש תצפית יפה על עמק איילון. ממול נראים כפרים ערביים בגדה המערבית: בית ליקיא, בית סירא ועוד, וכן ההתנחלות מבוא חורון, שהוקמה על חורבות הכפר בית נובא.

ממשיכים מזרחה ב"דרך התמר", ואחרי כ-400 מ' מגיעים לפיצול נוסף שבו פונים שוב שמאלה, בכיוון הירידה. אחרי כ-200 מ' נוספים מגיעים

يالو

نعود من هذا الموقع ونعبر شارع ٣ باتجاه الشرق ونواصل السير شرقا على «طريق أيالون». بعد نحو ٣ كم على طريق من الإسفلت التي تصير طريق كركار ونصل إلى مفرق طرق. لافتة خشبية تشير إلى أن المسار من الجهة اليمنى يؤدي إلى «باب الواد» والمسار من اليسار إلى «طريق هتمار، ٣،٥ كم». نختار المسار من جهة اليسار. بعد مئة متر من اليسار، 5
هناك مطلّ ساحر على سهل أيالون. قبالتنا تبدو القرى الفلسطينية في الضفة الغربية: بيت لقيا، بيت سيرا وغيرهما وكذلك مستوطنة مبو حورون التي أُقيمت على أنقاض بيت نوبا.

نواصل السير شرقا في «طريق هتمار»، وبعد ٤٠٠ م نصل إلى مفرق آخر نتجه منه يسارا باتجاه المنحدر.

صعودا إلى التلة على بُعد مئة متر من البئر يُمكن رؤية آثار بيوت القرية ومقبرتها.

לפיצול משולש, בו פונים ימינה וממשיכים כל הזמן בדרך הראשית. כעבור כמה מאות מטרים יש פנייה ימינה. לפני שפונים בה, אפשר לגשת לבאר גדולה משמאל לכביש, שמישהו התקין לידה ספסל מעץ.
6 הבאר הזו נמצאת בשטח הכפר יאלו, שגם אותו ישראל הרסה ב-1967. במעלה הגבעה, כמאה מטר מהבאר, ניתן להבחין בשרידים מבתי הכפר ובבית הקברות שלו.

פונים ימינה, ומכאן הדרך נעשית פחות נוחה לרכב פרטי, אך עבירה. כעבור כ-100 מטר ניצב מימין לדרך שלט מתכת נמוך, דו רגלי ובו הסבר היסטורי
7 על המקום, שאינו מתייחס לעבר הפלסטיני שלו. ב-2008 הציבו שם קק"ל והמנהל האזרחי שלט המאזכר את הכפרים הפלסטיניים יאלו ועמואס, על פי דרישת זוכרות בעתירתה לבג"צ, אך הוא הוסר על ידי אלמונים כעבור שלושה שבועות.

بعد ٢٠٠ م أخرى نصل إلى مفرق مثلث نتجه منه إلى اليمين ونواصل السير كل الوقت في الطريق الرئيسة. بعد بضع مئات من الأمتار هناك منعطف إلى اليمين. قبل دخوله يُمكن التوجه إلى بئر كبيرة من يسار الشارع، ثبّت أحدهم بجوارها مقعدا
6 خشبيا. البئر موجودة في مسطح قرية يالو التي هدمتها إسرائيل في العام ١٩٦٧. صعودا إلى التلة على بُعد مئة متر من البئر يُمكن رؤية آثار بيوت القرية ومقبرتها.

نتجه إلى اليمين ومن هذه النقطة تصير الطريق أقل سهولة للسيارات الخصوصية، لا يُمكن المرور فيها. بعد ١٠٠ م تجدون من جهة اليمين من الطريق
7 لافتة معدنية واطئة، وعليه شرح تاريخي عن الموقع لا تشير إلى ماضيها الفلسطيني. في العام ٢٠٠٨ ثبتت هناك الكيرن كييمت والإدارة المدنية لافتة تذكر القريتين الفلسطينيتين، يالو وعمواس وذلك بناءً على طلب جمعية «زوخروت» في التماس للمحكمة العليا إلا أنه تم إزالتها بأيدي مجهولين بعد ثلاثة أسابيع.

במעלה הגבעה, כמאה מטר מהבאר, ניתן להבחין בשרידים מבתי הכפר ובבית הקברות שלו.

8 אחרי כ-200 מטר פונים שמאלה, למה שהיתה הכיכר המרכזית של יאלו. יש בה עץ תמר גבוה מאוד, שתי בארות ועצי פרי כגון גפן ועוד. חוצים את הכיכר ונוסעים בינות לשיחי צבר רבים, כשמשמאל שרידי מצודת יאלו מהתקופה הצלבנית. כעבור כ-150 מטר מגיעים למבנה בנוי אבן בעל קשתות. בשלט ההסבר של קק"ל מצוין ש"בתקופה העות'מנית נבנה מסגד על גג הבניין". מי שלא מכיר את ההיסטוריה של המקום יתקשה להבין שתושבי הכפר יאלו הם שהקימו את המסגד, אשר שרידי המחראב שלו עדיין נראים. 9

8 بعد نحو ٢٠٠ م نتجه يمينا إلى مكان كان الساحة المركزية لقرية يالو (نقطة ٢ على الخارطة). فيها نخلة عالية جدا وبئران وأشجار مثمرة مثل العنب وغيره. نقطع الساحة ونمرّ بين أشجار صبار كثيرة. ويكون على يسارنا آثار قلعة يالو من الحقبة الصليبية. بعد ١٥٠ م نصل إلى مبنى من الحجر له قناطر (نقطة ٣ في الخارطة). في لافتة الشروحات التي وضعتها «الكيرن كييمت» ورد أنه «في الفترة العثمانية بُني مسجد على سطح البناية». مَن لا يعرف تاريخ المكان سيجد صعوبة في معرفة أن سكان قرية يالو هم الذين أقاموا المسجد الذي لا تزال بقايا محرابه ظاهرة. 9

יאלו היה כפר פלסטיני במחוז רמלה עד 1948, ואחרי כן צורף למחוז רמאללה. הוא הוקם על אתר קדום שזוהה עם איילון המקראית/ כנענית. משמעות שמו היא לוח אבן. בתקופה הרומית היה הכפר חלק מנפת עמואס, והוא נקרא "אלוס". רוב בתי הכפר תוכננו בצורה מלבנית ונבנו מאבן. מסביב לכפר שפע של מעיינות. למעיין הראשי קראו אל ג'באר. ביאלו היו שני בתי ספר, מסגד אחד ומספר חנויות. לתושביו היו כ-15 אלף דונם אדמה, שעליהם גידלו סוגים שונים של קטניות ועצי זית. בשנת 1922 גרו ביאלו 811 תושבים, ובשנת 1931 הגיע מספרם ל-963 נפשות, שגרו ב-245 בתים. בשנת 1945 הוערך מספר התושבים בכ-1,220, ובמפקד האוכלוסין של שנת 1961 נמנו ביאלו 1,644 נפשות.

كانت يالو قرية فلسطينية في قضاء الرملة حتى العام ١٩٤٨، بعدها تم ضمها إلى قضاء رام الله. وقد أقيمت على موقع أثري حُسب على أيلون التوراتية/ الكنعانية. ومعناه هو لوح حجري. من الفترة الرومانية وتم بناؤها من الحجر. حول القرية الكثير من الينابيع. تم تسمية العين الرئيسة بالجبار (نقطة ٣ على الخارطة) كان في يالو مدرستان (نقطة ٤ و ٥ على الخارطة، وكان فيها مسجد (نقطة ٣ على الخارطة) وعدد من الحوانيت. كان في ملكية السكان نحو ١٥ ألف دونم زرعوا فيها أصنافا من الحبوب والقطنيات وأشجار الزيتون. عاش في يالو في العام ١٩٢٢ ٨١١ نسمة وفي العام ١٩٣١ وصل عددهم إلى ٩٦٣ نسمة عاشوا في ٢٤٥ بيتا. قُدر عدد السكان في العام ١٩٤٥ بنحو ١،٢٢٠ نسمة وفي إحصاء السكان الذي أجري العام ١٩٦١ كان في يالو نحو ١٦٤٤ نسمة.

ביאלו היו שני בתי ספר, מסגד אחד ומספר חנויות.

كان في يالو مدرستان، وكان فيها مسجد وعدد من الحوانيت.

עאישה, אם נג'אח, נולדה ביאלו ב-1932. היא מספרת שביוני 1967 "חלק מהתושבים עזבו מייד כשהצבא הישראלי נכנס לכפר וחלק נשארו ולא ידעו מה לעשות. ביום החמישי הצבא הודיע ברמקולים שאסור לאף אחד להישאר בכפר, ומי שלא יעזוב ייהרג. העמסנו על החמור מה שיכולנו, ובעלי נשא על ידיו את בתנו. עזבנו את ביתנו והותרנו בו את אמי בת ה-70 כי היתה נכה ולא יכלה ללכת. הגענו לח'רבת'א כשכבר החשיך, ומצאנו שם כ-5,000 פליטים מצטופפים יחד. למחרת רציתי לשוב לראות את אמי. השארתי את ילדיי אצל השכנים והלכתי לראותה. הגעתי לבית וחיפשתיה, מסביב לו, אצל השכנים, במערות. קראתי בקול "אימא! אימא!" אך לא מצאתיה. בעלי ניסה לברוח מהחיילים, אבל הם רדפו אחריו וירו בו. הם צעקו לעברו אבל הוא לא קם. כשהגיעו אליו מספר ימים לאחר מכן, מצאו אותו מת. הוא היה גבוה, בעל עיני אגוז, היה איש טוב ואהוב על כולם."

عايشة، أم نجاح، ولدت في يالو العام ١٩٣٢. تقول أنه في حزيران ١٩٦٧ «قسم من السكان ترك القرية فور دخول الجيش الإسرائيلي وقسم بقي فيها ولم يعرف ماذا يفعل. في اليوم الخامس، أعلن الجيش أن لا أحد يستطيع البقاء في القرية وأن مَن لا يرحل سيُقتل. حمّلنا الحمار ما استطعنا وحمل زوجي ابنتنا بين يديه. تركنا البيت وأبقينا هناك والدتي التي كانت في ألـ ٧٠ من العمر مقعدة ولا تستطيع السير. وصلنا خربتا وقد حل الليل ووجدنا هناك نحو ٥٠٠٠ لاجئ تجمعوا هناك. في الغد أردت العودة لرؤية والدتي. تركت أولادي عند الجيران وذهبت لأراها. وصلت إلى البيت وبحثت عنها، حول البيت، عند الجيران، في المغائر. ناديت بصوت عال «أمي.. أمي» ولم أجدها. زوجي حاول الهروب من الجنود إلا أنهم طاردوه وأطلقوا النار عليه. صرخوا عليه لكنه لم ينهض. عندما وصلوا إليه بعد أيام من ذلك، وجدوه ميتا. كان طويلا وعيناه لوزيتان رجل طيب ومحبوب من الجميع».

בכיכר במרכז הכפר יאלו בורות מים גדולים ועצים הממשיכים לתת פרי // في ساحة مركز قرية يالو آبار ماء كبيرة وأشجار تواصل إعطاء الثمر

בית נובא

הכפר בית נובא רחוק רק כשני קילומטרים מיאלו, אבל כדי להגיע אליו צריך להיכנס ליישוב מבוא חורון. לשם כך יש לנסוע צפונה על כביש מספר 3, שמוביל ליישוב. לחילופין ניתן להמשיך ישר מבית הקשתות עד לצומת T, שם פונים שמאלה ולאחר כ-100 מטר פונים ימינה אל הדרך שמקיפה את מאגר מסילת ציון. ממשיכים בדרך כקילומטר עד המפגש עם כביש מספר 3, פונים ימינה, וכעבור כמה מאות מטרים פונים שוב ימינה אל כביש הגישה למבוא חורון. עוברים את עמדת השמירה בכניסה ופונים שמאלה. מייד נגלים לעין משמאל לכביש מבני ישיבה גדולה. כדי להגיע לשרידי הכפר הפלסטיני יש להחנות את הרכב סמוך לישיבה וללכת מימין לאיזור הנראה נטוש.

بيت نوبا

قرية بيت نوبا بعيدة فقط كيلومترين فقط عن يالو. لكن ينبغي العبور في مستوطنة مبو حورون لغرض الدخول إليها. لذلك، ينبغي السير شمالا على طريق ٣ المؤدي إلى المكان. أو يُمكن بدل ذلك مواصلة السير بخط كستقيم من مبنى القناطر إلى مفرق T، هناك نتجه يسارا وبعد نحو ١٠٠ م نتجه يمينا إلى الطريق التي تلتف مجمع ماء «مسيلات تسيون». نواصل السير نحو كم حتى الملتقى مع ش ٣، نتجه يمينا، وبعد بضع مئات الأمتار نتجه مرة ثانية يمينا إلى الشارع المؤدي لمبو حورون. نعبر موقع الحراسة ونتجه يسارا. فورا ستظهر لنا من يسار الشارع مباني مدرسة دينية كبيرة. ولغرض الوصول إلى آثار القرية الفلسطينية ينبغي إيقاف السيارات بجوار المدرسة والسير من اليمين إلى

כשמסתובבים באיזור ניתן למצוא גם שרידי בתים הרוסים מבתי הכפר.

عندما نجول في المكان سنجد آثارا من بيوت القرية المهدومة.

עצי אורן גבוהים וחדשים ניטעו, אבל הזיתים ושיחי הצבר מעידים על החיים האחרים שהיו במקום עד 1967. הולכים אל מאחורי מבנה הישיבה, שם נמצא קבר אחד שעדיין עומד ושייך בבירור לכפר בית נובא. כשמסתובבים באיזור ניתן למצוא גם שרידי בתים הרוסים מבתי הכפר. 10

בתקופה הרומית בית נובא היה חלק ממחוז אללד, ושמו היה Beth Annaba. הצלבנים קראו לכפר Betnobie. מיקומו של הכפר היה אסטרטגי שכן הוא השקיף על דרך יפו–ירושלים. הצלבנים כבשו את הכפר בשנת 1132 לספירה, במהלך מסעם הראשון לארץ, והקימו בו מבצר כדי לשמור על מסלול העלייה לרגל בין יפו לירושלים. ריצ'רד לב ארי, שהנהיג את מסע צלב השלישי, הקים בו מחנה לצבאו. סלאח אלדין, שלחם נגד הצלבנים, הקפיד לבקר בבית נובא בדרכו לירושלים כדי לעקוב מקרוב אחר המוכנות של צבאו. סלאח אלדין הכריע את הצלבנים בקרב חטין בשנת 1187, אז עברו יישובי פלסטין ובכללם בית נובא לשליטת המוסלמים. בשנת 1192 לספירה ניסה

منطقة تبدو مهجورة. زرعت هناك أشجار صنوبر عالية إلا أن أشجار الزيتون وشجيرات الصبار تشهد على حياة أخرى كانت في المكان حتى العام ١٩٦٧. نسير إلى ما وراء بناية المدرسة الدينية هناك نجد قبرا واحدا يقف هناك ويتبع قرية بين نوبا. عندما نجول في المكان سنجد آثارا من بيوت القرية المهدومة. 10

كانت قرية بيت نوبا في الحقبة الرومانية جزءا من قضاء اللد وكان اسمه Beth Annaba. وكان الصليبيون سموا القرية Betnobie. كان موقع القرية استراتيجيا لأنه أطلّ على شارع يافا ـ القدس. احتل الصليبيون القرية العام ١١٣٢ ميلادي خلال حملتهم الأولى على البلاد. وأقاموا فيها حصنا لحراسة طريق الحج من يافا إلى القدس. ريتشارد قلب الأسد الذي قاد الحملة الصليبية الثالثة أقام في الحصن معسكرا لجيشه. واعتاد صلاح الدين الأيوبي الذي حارب الصليبيين أن يمرّ في بيت نوبا ليراقب عن كثب استعدادات جيشه. وقد انتصر صلاح الدين على الصليبيين في معركة حطين العام ١١٨٧، بعدها انتقلت البلدات في فلسطين بما

המפקד הצלבני ריצ'רד לב ארי לפלוש לירושלים. הוא הגיע לבית נובא ב-11 ביוני ושהה בו כמה שבועות כדי להתכונן לפלישה שבסופו של דבר לא יצאה לפועל.

מאות לאחר מכן, ידוע כי בכפר בית נובא היו מסגד ובית ספר לבנים. בשנת 1922 גרו בו 839 תושבים, ובשנת 1931 היו בו 944 נפשות שגרו ב-226 בתים. בשנת 1945 מספר התושבים היה 1,240, ובשנת 1961 הגיע מספרם ל-1,350 נפשות.

فيها بيت نوبا إلى الحكم الإسلامي. في العام ١١٩٢ ميلادي حاول القائد الصليبي ريتشارد قلب الأسد غزو القدس. وصل إلى بيت نوبا في ١١ حزيران وبقي فيها عدة أسابيع للاستعداد للغزو الذي لم يحصل في نهاية الأمر.

بعد ذلك بمئات السنين عُرف في بيت نوبا عن وجود مسجد ومدرسة للبنين. في العام ١٩٢٢ عاش فيها ٨٣٩ نسمة، وفي العام ١٩٣١ كان فيها ٩٤٤ نسمة، في ٢٢٦ بيتا. في العام ١٩٤٥ كان عدد السكان ١٢٤٠ نسمة وفي العام ١٩٦١ وصل عددهم إلى ١٣٥٠ نسمة.

קבר, שריד אחרון בולט, בית נובא. סמוך לבית הספר ביישוב מבוא חורון //
قبر، أثر أخير متبق بارز، بيت نوبا. بجوار المدرسة الدينية في مستوطنة مبو حورون

לאסמאעיל זאיד, פליט מבית נובא החי בקנדה, זיכרונות רבים מכפרו:

ערב ה-5 ביוני 1967 החלו התושבים לחפש מקומות בטוחים כדי להסתתר, ובעיקר כדי לשמור על המשפחות והילדים בזמן הפעילות הצבאית. המבוגרים נאספו כדי לשמוע חדשות ברדיו. באותו לילה אבי העביר אותנו למקום בכפר שנקרא אלבד, מרתף רומאי ששימש לאחסון ולסחיטת ענבים וזיתים. לא היינו לבד במרתף הזה, הרבה קרובי משפחה הסתתרו אתנו שם. העברנו את הלילה בתוכו, שמענו את רעשי הפגזים ושריקות הכדורים, לא ידענו מה מקור האש ולא הבנו מה קורה סביבנו. לפנות בוקר אבא שלי הגיע, והודיע שאנחנו עוזבים למקום בטוח יותר כי הצבא הישראלי נכנס לתוך הכפר והוא יורה לעבר כל דבר שזז. יצאנו במהרה מבית נובא לכיוון הכפר בית לקיא. בדרך ראינו תנועת נטישה המונית של תושבי עמואס ויאלו, שגם הם אולצו לעזוב תחת איומי נשק. אחרי מספר ימים התחלנו את דרכנו חזרה לכפרנו בית נובא. בן דודי, שהתלווה אלינו רכוב על חמור, נפל ממנו ושבר את ידו. אני זוכר שזה הקשה מאוד על המסע. גם הגיעו אלינו ידיעות שדוד שלי, שמשרת בצבא הירדני והוא אביו של הילד ששבר את ידו, נעדר ואולי אף נפל במלחמה. אבי הסיר את הכופייה מראשו וחבש בה את היד השבורה של בן דודי.

המשכנו לכיוון בית נובא ונתקלנו במחסום צבאי ישראלי שהורה לנו לחזור לאיפה שבאנו כי הכפר בית נובא הוכרז כשטח צבאי סגור וכי הגישה או הכניסה אליו אסורים לאזרחים. נאלצנו לחזור לכפר בית סירא, שמרוחק מכפרנו רק כמה קילומטרים בודדים. תושבי בית סירא האצילים פתחו את בתיהם לארח אותנו. משם ראינו במו עינינו את הדחפורים של ישראל הורסים את הבתים ועוקרים את העצים ומיישרים את הכפר על האדמה וקוברים את כל אתריו.

لإسماعيل زايد لاجئ من بيت نوبا الذي يعيش في كندا ذكريات كثيرة من قريته:

مساء ٥ حزيران ١٩٦٧ بدأ السكان البحث عن أماكن آمنة للاختباء، وبالأخص للحفاظ على العائلات والأولاد وقت العمليات العسكرية. تجمع البالغون للاستماع إلى الأخبار المُذاعة. في الليلة ذاتها نقلنا والدي إلى مكان في القرية يسمى البدّ، في قبو روماني استعمل للتخزين وعصر العنب. قضينا الليلة هناك، سمعنا دوي القذائف وأزيز الرصاص، لم نعرف مصدر النار ولم نعرف ما الذي يدور حولنا. وصل والدي فجرا وأبلغنا أنه علينا أن نترك إلى مكان أكثر أمنا لأن الجيش الإسرائيلي دخل القرية وهو يطلق النار على كل ما يتحرك. خرجنا بسرعة من بيت نوبا باتجاه قرية بيت لقيا. وفي الطريق راينا حركة نزوح جماعية لسكان عمواس ويالو الذين اضطروا لترك بيوتهم تحت التهديد بالسلاح. بعد عدة أيام رجعنا إلى قريتنا بيت نوبا. ابن عمي الذي رافقن راكبا على حمار، سقط عنه وكسر يده. وهذا ما صعّب كثيرا على الرحلة. وقد وصلت إلينا أخبار أن عمي الذي يخدم في الجيش الأردني والد الولد الذي كسر يده قد فُقدت آثاره وقد يكون سقط في المعارك. نزع والدي كوفيته عن رأسه وضمد بها يد ابن عمي المكسورة.

واصلنا السير إلى بيت نوبا واصطدمنا بحاجز عسكري إسرائيلي الذي أمرنا بالعودة من حيث أتينا لأن قرية بيت نوبا أعلنت منطقة عسكرية مغلقة وأن الدخول أو الوصول إليها محظور على المدنيين. اضطررنا إلى العودة إلى بيت سيرا التي تبعد بضع كيلومترات فقط عن قريتنا. وفتح أهالي بيت سيرا بشهامة بيوتهم لنا. من هناك رأينا بأم أعيننا كيف تهدم الجرافات الإسرائيلية البيوت المهجورة في قريتنا وتقتلع الأشجار وتسوي القرية بالأرض وتدفن معالمه.

«من هناك رأينا بأم أعيننا كيف تهدم الجرافات الإسرائيلية البيوت المهجورة في قريتنا وتقتلع الأشجار وتسوي القرية بالأرض وتدفن معالمه».

בפתיחת המלחמה, ב-5 ביוני 1967, הורה הצבא הישראלי לתושבי עשרה כפרים פלסטיניים בסביבה שעליהם לפנות את בתיהם לאלתר. כעבור כשבועיים ניתן לרובם לשוב. הצבא הישראלי, שכבר החל להרוס את יאלו, עמואס ובית נובא, הציב מחסומים שמנעו את שיבת הפליטים אליהם. באחד המחסומים הללו, שמנעו את השיבה לבית נובא, הוצב עמוס קינן. הנה קטע מעדותו:

היו שם זקנים שהלכו בקושי, זקנות ממלמלות, תינוקות בזרועות אמותיהן, ילדים קטנים. הילדים בכו והתחננו למים. השיירה הניפה דגלים לבנים. אמרנו להם ללכת לבית סירא, הם אמרו לנו שמכל מקום מגרשים אותם ולאף מקום לא נותנים להם להיכנס, שכבר ארבעה ימים הם הולכים בדרכים, בלי אוכל, בלי מים, שכמה מהם מתו. הם ביקשו לחזור לכפר, ואמרו שמוטב שנהרוג אותם. לכמה מהם היה עז, כבש, גמל או חמור.

في بداية الحرب، في ٥ حزيران ١٩٦٧، أمر الجيش الإسرائيلي سكان عشر قرى فلسطينية فيس المنطقة بإخلاء بيوتهم فورا. وأنه سيسمح لغالبيتهم بالعودة بعد أسبوعين. الجيش الإسرائيلي الذي كان بدأ بهدم يالو وعمواس وبين نوبا أقام الحواجز التي منعت اللاجئين من العودة إليها. في أحد هذه الحواجز التي منعت اللاجئين من العودة إلى بيت نوبا وقف عاموس كينان، وهذا مقطع من شهادته:

كان هناك مسنون مشوا بصعوبة، عجائز يتمتمن، أطفال تحتضنهم أمهاتهم، أولاد صغار. بكى الأولاد وتوسلوا للماء. رفعت القافلة أعلاما بيضاء. قلنا لهم أن يذهبوا إلى بيت سيرا، قالوا لنا أنه يتم طردهم من كل الأماكن التي يصلونها ولا يسمحوا لهم بالدخول إلى أي مكان، وأنهم يهيمون في الطرقات منذ أربعة أيام بدون طعام أو ماء وأن عددا منهم قد قضى.طلبوا أن يعودوا

”משם ראינו במו עינינו את הדחפורים של ישראל הורסים את הבתים ועוקרים את העצים ומיישרים את הכפר על האדמה וקוברים את כל אתריו.”

אב גולל גרגרי חיטה בין ידיו, שחק אותם ונתן אותם לאכול לארבעת ילדיו. באופק נראתה השיירה הבאה. גבר הלך, ועל גבו שק קמח של חמישים קילוגרם. כך הוא הולך, קילומטר אחר קילומטר. עוד זקנות, עוד נשים, עוד תינוקות. הם צנחו בעייפות במקום שאמרנו להם לשבת בו. לכמה מהם היו פרה או שתיים, עגל, כל רכושם עלי אדמות. לא הרשינו להם ללכת לכפר לקחת מטלטלים, כי ההוראה היתה שאסור להם לראות איך הורסים את כפרם. הילדים בכו, וכמה מהחיילים שלנו פרצו בבכי. הלכנו להביא להם מים. לא מצאנו. עצרנו מכונית צבאית ובה רב־סרן, שני סרנים ואישה. לקחנו מהם ג'ריקן וחילקנו לפליטים. חילקנו להם סוכריות וסיגריות. עוד חיילים פרצו בבכי. שאלנו את הקצינים מדוע שולחים את הפליטים הלוך ושוב ומגרשים אותם מכל מקום, ענו לנו שכך טוב להם, שילכו. ועוד אמרו לנו הקצינים שלמה לנו לדאוג לערבושים. שמחנו לשמוע שכעבור מחצית השעה נעצרו כולם ביד המשטרה הצבאית, כי מכוניתם היתה מלאה שלל. עוד ועוד שיירות הגיעו, ועתה הגיע מספרם למאות. הם לא הבינו מדוע אמרו להם לחזור ועתה לא נותנים להם לחזור. אי אפשר היה לעמוד בפני התחינות שלהם. אחד שאל

إلى القرية. وقالوا أن من الأفضل أن نقتلهم. لعدد منهم كانت ماعز، أو غنمة أو جمل أو حمار. أحد الآباء فرك حبات قمح بيده وأعطاها لأربعة أبنائه كي يأكلوا. في الأفق بانت القافلة الثانية. أحدهم سار وعلى ظهره كيس من الطحين بزنة خمسين كغم. هكذا سار كيلومترا في إثر كيلومتر. المزيد من العجائز، من النساء، من الأطفال. تهاووا في المكان الذي أشرنا أن يجلسوا فيه. لعدد منهم، بقرة أو اثنتان، عجل، وهي كل ما يملكونه في هذه الدنيا. لم نسمح لهم بدخول القرية لالتقاط أغراضهم المنقولة، لأن الأوامر كانت منعهم من رؤية عملية هدم قريتهم. بكى بعض الأولاد وانفجر بعض جنودنا بالبكاء. ذهبنا لإحضار الماء لهم. لم نجد. أوقفنا سيارة عسكرية وفيها ضابط برتبة رائد وملازمان وامرأة. أخذنا منهم غالون ماء وحلويات وسجائر. مزيد من الجنود انفجروا بالبكاء. سألنا الضباط لماذا يرسلون اللاجئين جيئة وذهابا ويطردون من كل مكان، أجابونا أن الأمر جيد للاجئين فليمشوا. وقالو الضباط لنا أيضا، لماذا ينبغي الاهتمام بالعربوشيم (كنية ساخرة للعرب). فرحنا أن نسمع بعد نصف ساعة أنهم اعتُقلوا بيد الشرطة العسكرية لأن سيارتهم كانت مليئة بغنائم الحرب. قافلة في إثر قافلة وصلت إلى المكان حتى

אותנו למה לנו להרוס את הבתים, מוטב שנגור בהם אנחנו. מפקד הפלוגה החליט ללכת למטה ולברר אם יש הוראה בכתב מה לעשות בהם, לאן לשלוח אותם, ואם אי אפשר לארגן רכב לנשים ולילדים, ומזון. הוא חזר ואמר שאין הוראה בכתב, ולגרש אותם. גירשנו אותם. הם ממשיכים לנוד בדרכים, כמו צאן אובדות. התשושים מתפגרים.

"דף קרבי" שהפיץ פיקוד המרכז בין החיילים כובשי הכפרים רמז לטראומת כישלון כיבוש האיזור ב-1948, שהיה כרוך בחללים ישראלים רבים: "שמות של אכזבות, שמות של חשבון ארוך ומכאיב, שנפרע עתה עד הפרוטה האחרונה."

وصل عدد اللاجئين بضع مئات. لم يفهموا لماذا قالوا لهم أن يعودوا والآن لماذا لا يسمحوا لهم بالعودة. لم يكن بالإمكان الصمود أمام توسلاتهم. سألنا أحدهم لماذا نهدم البيوت من المفضل أن نسكن فيها نحن. قائد الفرقة قرر أن يتوجه إلى مقرّ القيادة وأن يستوضح هل هناك تعليمات مكتوبة بخصوص ماذا نفعل بهم، إلى أين نرسلهم، وإذا ما لم يكن ممكنا أن نرتب سيارة للنساء والأطفال وللغذاء. عاد وقال ليس هناك أمر مكتوب وأن علينا طردهم. طردناهم. واصلوا التنقل في الطرقات كأغنام ضائعة. أما المنهكون فيقضون.

«منشور الحرب» التي وزعتها قيادة المنطقة الوسطى بين الجنود الذين احتلوا القرى أشارت إلى صدمة فشل احتلال المنطقة في العام ١٩٤٨ التي صحبها سقوط الكثير من الضحايا في الجانب الإسرائيلي: قائمة من الإخفاقات، حساب طويل وموجع، دفع الآن حتى القرش الأخير».

"גירשנו אותם. הם ממשיכים לנוד בדרכים, כמו צאן אובדות. התשושים מתפגרים".

"طردناهم. واصلوا التنقل في الطرقات كأغنام ضائعة. أما المنهكون فيقضون».

// מקורות //

הנזיר גי ח'ורי (1967/ 2010), מלחמת 1967: קטעים מתוך יומן אישי. סדק 5, עמ' 47-53.

קינן עמוס (1967), הדו"ח שכתב עמוס קינן כעד ראייה להריסת הכפר הפלסטיני בית נובא בלטרון במלחמת יוני 1967. פורסם ב-11 באוגוסט 2009 בבלוג "מיומנו של תבוסתן":
www.defeatist-diary.com

שגב תום (2005), 1967: **והארץ שינתה את פניה**, תל־אביב: כתר, עמ' 428.

זוכרות את עמואס, יאלו ובית נובא, חוברת בהוצאת עמותת זוכרות.

// المصادر //

مذكرة الراهب جي خوري، نُشر بالعبرية في مجلة سدق، العدد ٥.

التقرير الذي كتبه عاموس كينان كشاهد عيان على هدم القرية الفلسطينية بيت نوبا في اللطرون في حزيران ١٩٦٧:
www.defeatist-diary.com

سيغف، توم (٢٠٠٥)، **١٩٦٧: والبلاد غيرت معالمها**، إصدار كيتر، ص ٤٢٨.

يتذكرن عمواس، يالو وبيت نوبا، كراسة من إصدار جمعية «زوخروت»..

Musleh Hanna (2008), Memory of the Cactus (Documentry), Al-Haq.

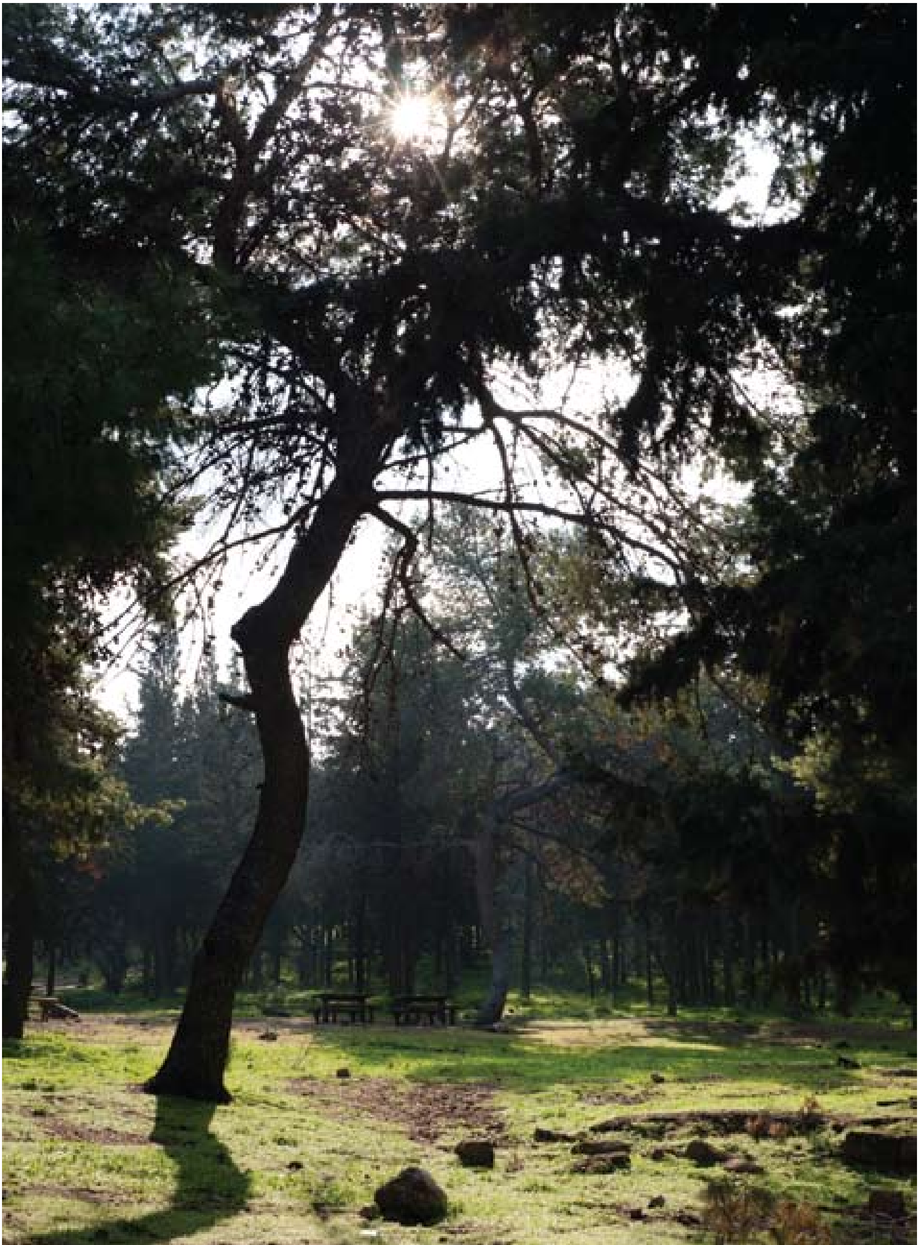

פארק קנדה על חורבות עמואס // متنزه كندا على أنقاض عمواس

פריחה אדומה, פארק קנדה // تفتح باللون الأحمر، متنزه كندا